

УДК 347.9

ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ЗА ПОЗОВАМИ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ НЕВИЗНАЧЕНОГО КОЛА ОСІБ

Степаненко Т.В., к.ю.н., викладач
кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто питання, пов'язані зі здійсненням доказування у цивільних справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб.

Ключові слова: позов про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, судове доказування, предмет доказування, засоби доказування.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с осуществлением доказывания по гражданским делам по искам о защите прав и интересов неопределенного круга лиц.

Ключевые слова: иск о защите прав и интересов неопределенного круга лиц, судебное доказывание, предмет доказывания, средства доказывания.

Stepanenko T.V. THE PROOF IN CASES IN ACTIONS AIMED AT PROTECTION OF RIGHTS AND INTERESTS OF UNSPECIFIED GROUP OF PERSONS

The article discusses issues related to the implementation of proof in civil cases of lawsuits to protect the rights and interests of unspecified persons.

Key words: action to protect the rights and interests of unspecified persons, judicial proof, subject of proof, means of proof.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Дослідження процесуальних особливостей судочинства в окремих категоріях цивільних справ стають усе більш актуальними з розвитком національного законодавства, вони є корисними як для практики через своє прикладне значення, так і теорії цивільного процесуального права, оскільки виявляють багатство змісту процесуальних норм, особливості їхньої дії в різних ситуаціях. У даній статті пропонуємо звернути увагу на особливості доказування у достатньо новій для судової практики категорії цивільних справ – справ за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб. Серед аспектів комплексного дослідження особливостей судочинства щодо захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб одним з основних є питання доказування, від якого залежить правильне вирішення справи та ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень наукових розробок в Україні щодо правової регламентації судового розгляду позовів щодо захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб є недостатнім. Певні проблеми позовів на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, суспільних інтересів частково висвітлювались у роботах Н.Ю. Сакари, Л.А. Островської, Ю.Ю. Трача [1-3]. У Російській Федерації проблеми, пов'язані із захистом прав та інтересів численного кола осіб, тією чи іншою мірою досліджувалися в роботах Н.С. Батаєвої, Г.О. Аболоніна, В.В. Яркова, П.П. Колесова, В.Ю. Кулакової, К.М. Артамонової [4-9]. Проведення ж теоретичного дослідження групових позовів, процесуальних осо-

бливостей судового розгляду справ на захист прав та законних інтересів невизначеного кола осіб буде мати позитивне значення як для теорії цивільного процесуального права України, так і для законотворчої діяльності й судового правозастосування. У зв'язку із викладеним автор даної публікації ставить за мету статті з'ясування особливостей доказування у процесі розгляду судом справ за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб. **Завданнями**, що допоможуть дійти поставленої мети, є наступні: критично проаналізувати теоретичні положення щодо процесу судового доказування, норми національного законодавства щодо умов та порядку реалізації заходів захисту права в аспекті формування предмета доказування у досліджуваній категорії справ, виявити особливості дії цих положень щодо справ про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, сформулювати висновки та рекомендації щодо правозастосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії процесуального права загальновідомо, що визначення предмета доказування у справі є одним із центральних питань, від якого залежить правильне вирішення справи. Особливості предмета доказування у досліджуваній категорії справ визначаються, перш за все, об'єктом судового захисту, оскільки даним позовом захищаються у процесі насамперед права та інтереси невизначеного кола осіб, неперсоніфікований суспільний інтерес, що є певною оціночною категорією.

Як слушно вказує М.К. Треушніков, особливу складність у судовій практиці викликає правильне

визначення предмета доказування під час вирішення спорів, що виникають із правовідносин, урегульованих нормами матеріального права з відносно визначеною диспозицією, коли суд повинен враховувати конкретні обставини справи і сам має оцінювати ті чи інші факти з точки зору їх правового значення і включення до предмету доказування. Такі правові норми отримали в теорії цивільного процесу назву «ситуаційних» норм, оскільки правовідносини ними врегульовані з розрахунком на судовий розсуд, точніше на судову конкретизацію зафіксованих у законі узагальнюючих обставин, з якими пов'язані правові наслідки [10, с. 19]. До таких понять можна віднести й «інтереси суспільства», «права та інтереси невідзначеного кола осіб». Під час розгляду та вирішення справи суди конкретизують ці узагальнюючі поняття, оскільки вони в житті проявляються у більш конкретних фактах, які мають бути обґрунтовані відносними доказами.

Аналіз судової практики та юридичної літератури свідчить, що судовий захист прав та інтересів численного кола осіб часто ускладнюється доведенням причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та настанням шкідливих наслідків для невідзначеного кола осіб, порушенням їх суб'єктивних прав чи законних інтересів. Так, судовий захист таких прав, зокрема права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що охоплює право на безпечні продукти споживання, безпечні та здорові умови праці, проживання, навчання тощо, відбувається здебільшого лише в тому випадку, якщо внаслідок порушення такого права заподіюється шкода і цю шкоду можна реально відшкодувати. Тобто суд намагається знайти якийсь реальний негатив, через який відбулося порушення права або порушення права спричинило якісь негативні наслідки [11, с. 3].

Щоправда, з такою позицією погоджуються не всі науковці, зокрема, як зазначає Ю.С. Шемшученко, право людини на здорове навколишнє середовище по суті є правом індивіда вимагати дотримання екологічних стандартів, установлених законом [12, с. 10].

Такий погляд на вплив порушення норм об'єктивного права на суб'єктивні права громадян підтримує М.І. Васильєва, вказуючи, що порушення норм об'єктивного права неминуче впливає на стан суб'єктивних прав, які реалізуються у правовому просторі, що створюється та вимірюється цими нормами. Якщо ж не визнати прямого й безпосереднього впливу об'єктивного права на суб'єктивне, то виникає питання – а навіщо тоді воно, тобто чи існує взагалі об'єктивне право [13, с. 53]?

Як переконує М.О. Фролов, щодо деяких прав, зокрема споживчих, більш виправданими та обґрунтованими є такі підходи, що включають у зміст захисту права діяльності, спрямовану на попередження порушень, ширше розуміючи захист права як діяльність, метою якої є усунення будь-яких перешкод для чинності законодавства. Підставою для застосування способів захисту є порушення норм об'єктивного права (невиконання обов'язків, передбачених правовим актом, недотримання заборон, зловживання правом). При цьому суб'єктивне право громадянина може не порушуватися. Однак усунення допущеного порушення щодо вимог об'єктивного (позитивного) права є необхідним, щоб забезпечити безперешкодну реалізацію суб'єктивних прав громадян та організацій [14, с. 3-4].

Трактування в такому аспекті причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями відповідача і порушенням суб'єктивних прав та інтересів невідзначеного кола осіб, на нашу думку, заслуговує на увагу. Так, в юридичній літературі, а також на законодавчому рівні неодноразово підкреслювалися такі

характерні ознаки шкоди довкіллю, як латентність, важкість конкретизації шкідливих наслідків, що впливають на здоров'я населення, віддаленість проявів у часі, вплив на здоров'я майбутніх поколінь тощо. Безпечним для життя і здоров'я людей довкіллям є такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічного стану і виникненню небезпеки для життєдіяльності населення. Критерії безпечного стану довкілля визначаються екологічними стандартами і нормативами, технічними, санітарно-гігієнічними, будівельними й іншими нормами та правилами, що містять вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до ст. 6, 14 Закону України «Про захист прав споживачів» продавець (виробник, виконавець) зобов'язаний передати споживачеві продукцію належної якості. Споживач має право на те, щоб продукція за звичайних умов її використання, зберігання і транспортування була безпечною для його життя, здоров'я, навколишнього природного середовища, а також не завдавала шкоди його майну. Вимоги до продукції щодо її безпеки для життя, здоров'я та майна споживачів, а також навколишнього природного середовища встановлюються нормативними документами. Щодо окремих груп продукції зазначені вимоги встановлюються законами та іншими нормативно-правовими актами [15]. Відповідно, можна дійти висновку, що у випадку порушення таких нормативів забруднення стає потенційно небезпечним для здоров'я та добробуту тих, хто підданий цьому забрудненню.

Європейський суд із прав людини у своїх рішеннях також вказує на причинно-наслідковий зв'язок між недотриманням тих чи інших екологічних нормативів та порушенням прав і свобод людини. Так, у справі «Лопес Остра проти Іспанії» (*Lopez Ostra v. Spain*) заявниця скаржилася на станцію з очищення води та відходів, розташовану неподалік від її будинку, і нездатність іспанської влади припинити її шкідливу діяльність. Станція почала функціонувати в липні 1988 р., без наявності попереднього дозволу мерії, як цього вимагає ст. 6 Постанови 1961 р. щодо діяльності, яка вважається шкідливою, нездоровою і небезпечною, а також без проходження процедури з отримання такого дозволу. Суд констатував: у цьому випадку має місце порушення ст. 8 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, ухваливши, що дійсно, серйозне забруднення навколишнього середовища може вплинути на людську життєдіяльність і не дати можливості людям жити у своїх будинках, порушуючи їхнє приватне життя, істотно ушкоджуючи їхнє здоров'я [16].

Аналогічних висновків дійшов Європейський суд в інших справах. Наприклад, у рішенні у справі «Фадєєва проти Росії» Суд, констатувавши недостатність представлених сторонами прямих доказів про наявність чи відсутність причинно-наслідкового зв'язку між несприятливою екологічною ситуацією в м. Череповці і захворюваннями заявниці, визнав наявність такого зв'язку, обґрунтовуючи свій висновок «дуже сильною комбінацією побічних доказів і презумпцій». Суд помітив, що протягом істотного проміжку часу концентрація різних отруйних речовин у повітрі біля будинку заявниці серйозно перевищила гранично допустимі концентрації (ГДК), визначені відповідно до російських законів як безпечні концентрації отруйних речовин. Отже, там, де ГДК були перевищені, забруднення було потенційно шкідливим для здоров'я й добробуту тих, хто там знаходився [17].

Таким чином, можна зробити висновок, що порушення вимог об'єктивного законодавства, стандартів, екологічних нормативів тощо негативним чином

впливає на стан суб'єктивних прав учасників правовідносин, зокрема створює небезпеку їх порушення чи порушує ці права.

Разом із тим, у літературі можна зустріти протилежні позиції. Так, М.О. Стефанчук зазначає, що доцільність закріплення у главі 81 ЦК права вимагати усунення загрози життю, здоров'ю або майну є спірною. На його думку, практичне застосування ст. 1164 ЦК «...може призвести до великої кількості позовів. Так, можна знайти формальні підстави позивати до держави як власника атомних станцій, об'єктів із виробництва небезпечних речовин, нафтопереробних компаній лише у зв'язку з тим, що існує якийсь відсоток того, що ними «можливо» буде завдана шкода довкіллю та такому суб'єктивному праву особи, як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, (...) відповідальність повинна наступати лише після факту порушення прав чи заподіяння шкоди» [18, с. 142-143].

Для вирішення питання щодо необхідності доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та порушенням суб'єктивних прав чи інтересів невизначеного кола осіб, а також встановлення інших підстав для застосування заходів цивільно-правової відповідальності, як-то наявність шкоди, вини, вважаємо за необхідне звернути увагу на можливі способи захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб, якими можуть бути припиненні дії, які порушують право, відновлено становище, яке існувало до порушення прав, визнано незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

У доктрині цивільного права відомо, що способи захисту неоднорідні за своєю юридичною природою, що впливає на можливості їх реалізації, і можуть бути класифіковані на заходи захисту і заходи відповідальності, що різняться між собою за підставами застосування, соціальним призначенням і виконуваними функціями, принципами реалізації та деякими іншими моментами. Найбільшу практичну значимість при цьому має та обставина, що, за загальним правилом, заходи відповідальності, на відміну від заходів захисту, застосовуються лише до винного порушника суб'єктивного права й полягають у додаткових обтяженнях у вигляді позбавлення правопорушника певних прав чи покладання на нього додаткових обов'язків [21, с. 286].

Цивільно-правова відповідальність характеризується трьома обов'язковими ознаками: державний примус, осуд правопорушення і його суб'єкта, негативні несприятливі наслідки на стороні правопорушника (боржника) [20, с. 440]. При цьому негативні несприятливі наслідки стосуються майнової сфери правопорушника. Відповідальність полягає у відшкодуванні збитків, сплаті неустойки тощо, а проявляється у приєднанні до порушеного обов'язку додаткового обов'язку (у договірній відповідальності) або у встановленні нового обов'язку (у недоговірній відповідальності). До того ж ці обов'язки не забезпечуються зустрічним наданням блага [21, с. 270].

Заходи ж захисту спрямовані на попередження та припинення порушення права або на відновлення порушених інтересів, на захист правопорядку. Застосування заходів захисту, як правило, не тягне за собою негативних майнових наслідків для правопорушника. Заходи захисту не завжди пов'язані з осудом винної поведінки. Як зазначає Г.Я. Стоякін, заходи захисту є засобами правового впливу, що застосовуються до зобов'язаного суб'єкта незалежно від його вини, і спрямовані на захист суб'єктивного цивільного права чи правопорядку шляхом відновлення майнових чи особистих немайнових благ або

шляхом припинення дій, що порушують право [22, с. 94].

Особливість заходів захисту полягає в тому, що вони спрямовані на захист права, що існує, не є знищеним, а не на компенсацію втрат у грошовому вираженні, що виникають за припинення права [23, с. 79].

Відповідно, щодо справ про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, з урахуванням можливих способів судового захисту, можна дійти висновку, що судом під час вирішення даної категорії справ розглядається питання не про застосування до відповідача заходів цивільно-правової відповідальності, а саме можливість застосування заходів захисту.

Водночас на законодавчому рівні не закріплено підстави застосування заходів захисту. У законодавстві містяться лише підстави здійснення окремих заходів захисту: створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи; порушення положень законодавства про навколишнє середовище та інші порушення.

В юридичній літературі підкреслюється, що для застосування заходів захисту достатньо об'єктивно протиправної поведінки, вина не входить у фактичну підставу заходів захисту: ця підстава обмежується самим по собі фактом порушення права, інтересу уповноваженої особи [24, с. 432]. Підставою реалізації цих заходів є сама по собі неправомірність поведінки, незалежно від того, чи носить вона винний або невинний характер, чи знаходиться у причинному зв'язку з нею збитки [25, с. 37].

Слід, вважаємо, погодитися з Д.М. Кархалевим у тому, що внаслідок відсутності зв'язку реалізації заходів захисту з покладанням на порушника безеквівалентних обтяжень, було б неправильно їх здійснювати за наявності вини, причинного зв'язку та шкоди, оскільки обов'язок відновити правове положення особи має бути виконано незалежно від того, чи порушник ставився до своїх протиправних дій, чи існує причинний зв'язок і збитки (шкода). Деякі заходи захисту реалізуються за відсутності безпосереднього порушення суб'єктивного права (визнання права). Отже, підставою застосування заходів захисту є протиправна поведінка особи. За відсутності порушення суб'єктивного цивільного права необхідності в застосуванні заходів захисту немає, оскільки права особи не постраждали, і відновлювати немає чого. Протиправна поведінка є юридичним фактом, за наявності якого виникають охоронні правовідносини. Основним обов'язком правопорушника в цих правовідносинах є добровільне відновлення порушеного права. У випадку невиконання цього обов'язку застосовується примусовий захід. Щодо заходів захисту протиправна поведінка являє собою дію (бездіяльність) особи, що полягає в порушенні (створенні загрози порушення) норми права і суб'єктивного цивільного права і (чи) інтересу [23, с. 86-87, 89]. Дане положення носить загальний характер і прийнятне для застосування будь-якого цивільно-правового заходу захисту.

Слід зазначити, що не можна вказати ідеальний предмет доказування, який підходить для всіх випадків захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб. Разом із тим, до загального предмета доказування у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, на нашу думку, мають входити юридичні факти, встановлення яких необхідне для задоволення таких позовів:

- 1) чи мають місце дії (бездіяльність), з якими пов'язуються порушення колективних прав та інтересів невизначеного кола осіб, у чому вони виражалися і час вчинення;
- 2) чи носять вказані дії протиправний характер;

3) чи здійснені зазначені дії даним відповідачем.

У кожній конкретній справі характер таких дій є різним і визначається нормами матеріального права, що регулюють спірні правовідносини. Так, наприклад, з точки зору положень ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», діями (бездіяльністю), що порушують екологічні права громадян, можуть бути наступні: порушення норм екологічної безпеки; порушення вимог законодавства України під час проведення екологічної експертизи, в тому числі подання завідомо неправдивого експертного висновку; невиконання вимог державної екологічної експертизи; порушення екологічних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище тощо [26].

Із точки зору положень законодавства про захист прав споживачів, діями (бездіяльністю), що порушують права та інтереси невизначеного кола споживачів, можуть бути реалізація (виробництво) товарів і надання послуг, які не відповідають вимогам нормативних документів; реалізація товарів, надання послуг, що може спричинити заподіяння шкоди життю, здоров'ю чи майну споживачів; відсутність необхідної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію; реалізація товару, строк придатності якого минув, тощо [15].

Наявність однієї або кількох таких підстав має бути підтверджена відповідними доказами, якими можуть бути, зокрема, складені посадовими особами спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та інших уповноважених державних органів акти, довідки, службові записки тощо. Відомості, що мають значення для правильного вирішення справи, можуть містити письмові й речові докази, свідчення свідків, висновки експерта, пояснення сторін, третіх осіб, їх представників, допитаних у якості свідків. Які конкретно засоби доказування будуть мати значення для справи, залежить від обставин справи. Разом із тим, на нашу думку, через специфіку спірних матеріальних правовідносин, що розглядаються судом, більшою доказовою силою будуть наділені письмові докази та висновки експерта.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження особливостей доказування у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб дає підстави для висновку про можливість виокремлення загального предмета доказування в досліджуваній категорії справ, до якого віднесено факт учинення дій, з якими пов'язуються порушення прав та інтересів невизначеного кола осіб, факт порушення цими діями норм діючого законодавства та факт учинення зазначених дій даним відповідачем. При цьому не потрібне доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та порушенням суб'єктивних прав та інтересів кожної особи з невизначеного кола осіб, наявність завданої шкоди.

Зазначені положення, на нашу думку, є достатньо новими в теорії цивільного процесуального права, що потребують подальшої розробки з метою удосконалення механізму судового захисту прав та інтересів осіб, інтересів суспільства. Продовження теоретичного дослідження процесуального механізму позовів на захист прав та інтересів невизначеного кола осіб, зокрема на всіх стадіях цивільного судо-

винства, буде мати позитивне значення як для науки цивільного процесуального права України, так і для законотворчої діяльності та судового правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. – Харків, 2005. – 209 с.
2. Островська Л.А. Непрямі (похідні) позови: міжнародний досвід та законодавство України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.А. Островська. – Одеса, 2008. – 19 с.
3. Трач Ю.Ю. Окремі аспекти доказування в груповому позові / Ю.Ю. Трач // Держава і право. – 2010. – № 47. – С. 400–406.
4. Батаєва Н.С. Судебная защита прав и интересов неопределенного круга лиц : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Батаева Наталья Сергеевна. – М., 1998. – 164 с.
5. Аболонин Г.О. Групповые иски / Г.О. Аболонин. – М. : Норма, 2001. – 256 с.
6. Ярков В.В. Новые формы исковой защиты в гражданском процессе (групповые и косвенные иски) / В.В. Ярков // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 32–40.
7. Кулакова В.Ю. Участие в гражданском процессе государственных органов и органов местного самоуправления : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / В.Ю. Кулакова. – М., 2001. – 26 с.
8. Колесов П.П. Групповые иски в США / П.П. Колесов. – М. : Городец, 2004. – 104 с.
9. Артамонова Е.М. Защита прокурором прав и законных интересов неопределенного круга лиц в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть; прокурорский надзор; организация правоохранительной деятельности; адвокатура» / Е.М. Артамонова. – М., 2004. – 27 с.
10. Треушников М.К. Судебные доказательства / М.К. Треушников – М. : Городец, 2004. – 272 с.
11. Остапик Я. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в контексті нового Цивільного кодексу України / Ярина Остапик // Вісник екологічної адвокатури. – 2004. – № 25. – С. 3–4.
12. Кравченко С. Східна Європа: застосування екологічного права громадянами / Світлана Кравченко // Вісник екологічної адвокатури. – 2003. – № 23. – С. 5–13.
13. Васильева М.И. Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве / М.И. Васильева // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 49–62.
14. Юридичний довідник з підготовки до розгляду справ про захист прав споживачів / [упоряд.: М.О. Фролов]. – К. : Наш час, 2008. – 400 с.
15. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-III в редакції Закону від 01.12.2005 № 3161-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 7. – Ст. 84. – (3 наступними змінами).
16. Рішення у справі «Лопес Остра проти Іспанії» від 09.12.1994 р. № 41/1993/436/515 / Європейський суд з прав людини // Український портал практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurocourt.org.ua/Article.asp?Aidx=421>.
17. Решение по делу «Фадеева против России» от 09.06.2005 № 55723/00 / Европейский Суд по правам человека // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2005. – № 11. – С. 27–30.
18. Стефанчук М.О. Проблеми юридичної техніки статті 13 Цивільного кодексу України / М.О. Стефанчук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1-2 (13-14). – С. 140–145.
19. Гражданское право. Учебник : ч. 1 / [под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого]. – [изд. 3-е, перераб. и доп.]. – М. : Проспект, 1998. – 632 с.
20. Гражданское право : учебник : ч. 1 / [под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева]. – М. : Юрист, 1997. – 472 с.
21. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / [В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
22. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Геннадий Яковлевич Стоякин. – Свердловск, 1973. – 197 с.

23. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кархалев Денис Николаевич. – Екатеринбург, 2003. – 180 с.

24. Теория государства и права : учебник для вузов / [под ред. В.М. Корельского, В.Д. Первалова]. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М. : Норма, 2002. – 616 с.

25. Гражданско-правовая охрана интересов личности / [О.С. Иоффе, Е.А. Поссе, А.Г. Потюков и др.] ; под ред. Б.Б. Черепахина. – М. : Юрид. лит., 1969. – 256 с.

26. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 26.06.1991 № 1268-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546. – (З наступними змінами та доповненнями).